SEMINÁŘE Z FYZIKY

1. blok: Mechanika

(listopad 2003)

Nejstarší fyzikální disciplína – *mechanika* – popisuje pohyb makroskopických těles, která nás obklopují. Právě proto bývá mechanika řazena jako úvodní tematický celek kurzů fyziky na různých úrovních i typech škol: možnost četných odkazů na každodenní zkušenosti totiž umožňuje prezentovat axiomatický přístup k výstavbě fyzikálních teorií a rozvíjet tak fyzikální způsob myšlení studentů.

První blok SEMINÁŘŮ Z FYZIKY je zaměřen na interpretaci a experimentální ověření základních pilířů mechaniky – *Newtonových zákonů*, a jejich dvou významných důsledků: zákona zachování hybnosti a zákona zachování momentu hybnosti pro izolovanou soustavu hmotných bodů.

1. Newtonovy zákony

V kinematice jsou definovány základní veličiny charakterizující pohyb hmotného bodu (*polohový vektor*, *rychlost*, *zrychlení*). Definice těchto veličin nezávisí na způsobu volby vztažné soustavy, přestože jejich konkrétní hodnoty na volbě vztažné soustavě závisejí. Z kinematického hlediska jsou tedy **všechny** vztažné soustavy zcela rovnocenné.

Při formulaci zákonů dynamiky, které na základě znalosti pohybového stavu hmotného bodu v daném okamžiku umožňují předpovědět průběh jeho dalšího pohybu, je však třeba odlišovat preferované *inerciální vztažné soustavy* od ostatních – – *neinerciálních*.

1.1 Inerciální vztažné soustavy

K definici preferované vztažné soustavy slouží abstraktní představa *volného hmotného bodu* jako hmotného bodu, který je zcela oproštěn od interakce s ostatními hmotnými objekty. Nalezneme-li (v rámci požadované přesnosti) čtveřici volných hmotných bodů, které neleží v jedné rovině, můžeme s nimi spojit vztažnou soustavu. Tuto vztažnou soustavu nazveme *inerciální*. Jedna z možných formulací *prvního Newtonova zákona* je následující:

> *V inerciální vztažné soustavě je každý volný hmotný bod v klidu nebo v pohybu rovnoměrném přímočarém.*

První Newtonův zákon bývá také interpretován jako tvrzení o existenci inerciální vztažné soustavy.

Pokud je jistá vztažná soustava inerciální, jsou inerciální také všechny další vztažné soustavy, které se vzhledem k ní pohybují rovnoměrně přímočaře a neotáčejí se. Ostatní vztažné soustavy nazýváme *neinerciálními.*

Pokusy ukazují, že modelu inerciální vztažné soustavy s dobrou přesností vyhovuje *Galileova vztažná soustava*, jejíž počátek leží ve hmotném středu sluneční soustavy a osy mají vzhledem ke stálicím stálý směr. Vztažná soustava spojená se Zemí (*laboratorní vztažná soustava*) je pak neinerciální, protože se vzhledem ke Galileově vztažné soustavě pohybuje po zakřivené trajektorii a současně se otáčí. Při běžných dějích však nejsou projevy její neinerciálnosti příliš významné, a proto ji v prvním přiblížení obvykle považujeme za soustavu inerciální.

Experiment 1: Volný hmotný bod, první Newtonův zákon

Všeobecná poznámka: Newtonovy zákony jsou abstrakcí. Za jejich demonstraci je možné považovat pokusy, v nichž chování připraveného systému odpovídá předpovědi, jejíž souvislost s příslušným zákonem je dostatečně čitelná.

K prvnímu Newtonovu zákonu myšlenkově dospějeme sledováním postupného odstraňování příčin změn pohybového stavu zkoumaného objektu, například vozíčku, brzděného různým typem sil (smykové třecí síly, aerodynamické odporové síly, síly vznikající v důsledku vířivých proudů atd.).

Brzdný efekt smykového tření lze obecně snižovat vhodnou kombinací materiálů styčných ploch i technickým provedením experimentu – například umístěním objektu na závěs s centrálním ložiskem. Odtud je již blízko k nápadu uložit vozíček na valivá ložiska. I tento způsob ovšem vykazuje jisté mechanické ztráty (deformace, tření), avšak méně výrazné než v předchozích případech. $\diamondsuit$

Z hlediska aplikací má zásadní význam *druhý Newtonův zákon*, který postuluje souvislost mezi časovou změnou hybnosti $\vec{p} = m\vec{v}$ hmotného bodu o hmotnosti m a výslednicí $\vec{F}$ sil, kterými na tento bod působí okolní hmotné objekty:

V inerciální vztažné soustavě je změna hybnosti hmotného bodu za velmi krátký časový interval $[t, t + \Delta t]$ rovna výslednici sil, které na něj v tomto intervalu působí, tj.

$$\lim_{\Delta t \to 0} \frac{\Delta \vec{p}}{\Delta t} = \vec{F}.$$

V obvyklém případě, kdy se hmotnost hmotného bodu nemění ($m = konst$), má druhý Newtonův zákon jednoduchý tvar

$$m\vec{a} = \vec{F}\,.$$

Abychom mohli druhého Newtonova zákona použít k výpočtu zrychlení hmotného bodu, musíme jej doplnit *principem superpozice sil* a *silovými zákony.*

Podle principu superpozice je výslednice jednotlivých sil $\vec{F}_i$, jimiž na hmotný bod současně působí různé okolní objekty, určena předpisem

$$\vec{F} = \sum_{i=1}^{n} \vec{F}_i = \vec{F}_1 + \vec{F}_2 + \cdots + \vec{F}_{n-1} + \vec{F}_n \,.$$

Obsahem silového zákona je pak kvantitativní vyjádření síly, kterou na hmotný bod působí konkrétní hmotný objekt. Příkladem silového zákona je vztah pro gravitační sílu, kterou na hmotný bod o hmotnosti m_1 a polohovém vektoru $\vec{r}_1$ působí jiný hmotný bod o hmotnosti m_2 a polohovém vektoru $\vec{r}_2$

$$\vec{F}_\mathrm{g} = \kappa \frac{m_1 m_2}{\left|\vec{r}_2 - \vec{r}_1\right|^3} \left(\vec{r}_2 - \vec{r}_1\right) \,,$$

kde κ je experimentálně zjištěná *gravitační konstanta*. Jiným příkladem silového zákona je vztah pro dynamickou třecí sílu

$$F_\mathrm{t,d} = \mu N \,,$$

kde μ je koeficient dynamického tření mezi tělesem a podložkou a $\vec{N}$ je tlaková síla, jíž působí těleso na podložku. (Dodejme pro úplnost, že pro statickou třecí sílu **žádný silový zákon neexistuje**. Víme pouze, že její velikost je omezena podmínkou

$$F_\mathrm{t,s} \leq \mu_0 N,$$

kde μ_0 je koeficient statického tření. Konkrétní hodnotu z intervalu $[0,\, \mu_0 N]$, které statická třecí síla v daném okamžiku nabývá, zjišťujeme z druhého Newtonova zákona na základě znalosti ostatních působících sil a principu superpozice: je-li totiž těleso v daném okamžiku v klidu (*vazební podmínka* $\vec{a} = \vec{0}$), platí

$$\sum_{i=1}^{n} \vec{F}_i = \vec{0}) \,.$$

Experiment 2: Silové zákony

Druhý Newtonův zákon předpokládá analýzu působících sil. Jejich matematický popis v závislosti na souřadnicích a na rychlostech (silový zákon) zjišťujeme experimentálně: princip superpozice totiž dovoluje zjišťovat nepopsanou silovou interakci (například silové působení pružiny) porovnáním se známým silovým působením (například gravitačním). ◊

Poslední, *třetí Newtonův zákon*, popisuje vzájemné působení hmotných bodů:

> *Každé dva hmotné body na sebe navzájem působí stejně velkými, ale opačně orientovanými silami. Tyto síly leží na přímé spojnici obou bodů a současně vznikají i zanikají.*

Experiment 3: Třetí Newtonův zákon

Třetí Newtonův zákon pro různé síly lze demonstrovat pomocí vozíčkové dráhy, která je uložena jako dvojzvratná páka. Pokud je počáteční horizontální poloha dráhy se dvěma vozíčky stabilní, zůstává stabilní, i když vozíčky vzájemným silovým působením mění svoji polohu. $\diamondsuit$

1.2 Neinerciální vztažné soustavy

Většina vztažných soustav, které nás obklopují, patří k soustavám *neinerciálním* (například rozjíždějící se dopravní prostředky, pouťové atrakce, samotná Země).

Abychom vystihli základní odlišnost od inerciálních soustav, uvažme nejjednodušší možný příklad neinerciální vztažné soustavy: vlak, který se rozjíždí po přímé vodorovné trati s konstantním zrychlením $\vec{A}$. Na podlaze jednoho z vagónů leží bedna o hmotnosti M, která se může pohybovat bez tření. Na bednu působí dvě síly: tíhová síla Země $\vec{F}_\mathrm{G} = M\vec{g}$ a tlaková síla podložky $\vec{N}$. Druhý Newtonův zákon pro bednu má tedy tvar

$$M\vec{a} = \vec{F}_\mathrm{G} + \vec{N}\,.$$

Síly $\vec{F}_\mathrm{G}$ i $\vec{N}$ mají svislý směr. Protože se ale bedna ve svislém směru nepohybuje (*vazební podmínka*), platí $F_\mathrm{G} = N$. Z druhého Newtonova zákona potom dostáváme pro zrychlení bedny

$$\vec{a} = \vec{0}\,.$$

Tento výsledek je ve shodě s pozorováním člověka stojícího poblíž trati (inerciální vztažná soustava), ale je v rozporu s pozorováním cestujícího ve vagóně: podle něj se totiž bedna pohybuje s nenulovým zrychlením proti směru pohybu vlaku. Druhý Newtonův zákon ve vztažné soustavě spojené s vlakem proto neplatí.

Nabízí se tedy otázka, jak teoreticky předpovědět zrychlení $\vec{a}\,'$ libovolného hmotného bodu vzhledem k vagónu. Odpověď vychází z jednoduché kinematické úvahy, která v tomto případě vede k závěru

$$\vec{a}\,' = \vec{a} - \vec{A}\,.$$

Vynásobíme-li obě strany tohoto vztahu hmotností m hmotného bodu, dostáváme užitím druhého Newtonova zákona

$$m\vec{a}\,' = \vec{F} - m\vec{A} = \vec{F} - \vec{F}^*\,,$$

kde výraz $\vec{F}^* = -m\vec{A}$ má rozměr síly, ale nemá původ ve vzájemné interakci hmotného bodu s okolními hmotnými objekty. Nazýváme jej proto *fiktivní* nebo také *setrvačnou* silou. Jeho význam spočívá v tom, že umožňuje formálně rozšířit platnost druhého Newtonova zákona i na neinerciální vztažné soustavy.
(Dodejme, že pro obecný pohyb neinerciální vztažné soustavy (posuvný i otáčivý pohyb vzhledem ke vztažné soustavě inerciální) je vyjádření fiktivní síly složitější. Lze odvodit, že na hmotný bod v neinerciální vztažné soustavě, jejíž počátek se vzhledem k inerciální vztažné soustavě pohybuje se zrychlením $\vec{A}$ a osy se otáčejí konstantní

úhlovou rychlostí $\vec{\omega}$, „působí“ *fiktivní síla translační* $\vec{F}_{\mathrm{t}}^{*} = -m\vec{A}$, *fiktivní síla odstředivá* $\vec{F}_{\mathrm{od}}^{*} = -m\,[\vec{\omega} \times (\vec{\omega} \times \vec{r}\,')]$ a *fiktivní síla Coriolisova* $\vec{F}_{\mathrm{C}}^{*} = -2m\,(\vec{\omega} \times \vec{v}\,')$, kde $\vec{r}\,'$ a $\vec{v}\,'$ je polohový vektor a rychlost hmotného bodu v neinerciální vztažné soustavě.)

Experiment 4: Neinerciální vztažné soustavy

Jednoduchými experimenty lze ilustrovat rozdílnost trajektorie hmotného bodu vzhledem k inerciální i neinerciální vztažné soustavě (kyvadlo na točně), demonstrovat chování kapaliny v rotující válcové nádobě atd. ◇

2. Důsledky Newtonových zákonů: zákon zachování hybnosti a momentu hybnosti

Newtonovy zákony, doplněné principem superpozice sil a silovými zákony, dovolují na základě znalosti pohybového stavu hmotného bodu v daném okamžiku předpovědět jeho další pohyb. Umožňují tedy beze zbytku popsat pohyb libovolného mechanického systému. Tento postup je ale v mnoha případech komplikovaný, neboť vyžaduje znalost všech působících sil, a ty obecně závisejí na poloze i rychlostech všech hmotných bodů. Časté jsou také případy, kdy je podrobný popis působících sil takřka neproveditelný (například deformační síly při rázu těles).

V celé řadě situací však nepotřebujeme znát detailní průběh celého děje: pokud například uvažujeme o *izolované soustavě hmotných bodů*, zachovávají se některé veličiny, díky nimž je možné popsat pohyb soustavy **před** vzájemnou interakcí i **po** ní. Přímo z Newtonových zákonů lze odvodit *zákon zachování hybnosti* pro izolovanou soustavu N hmotných bodů

$$\sum_{i=1}^{N} \vec{p}_i = \vec{p}_1 + \cdots + \vec{p}_N = \overrightarrow{konst}\,,$$

kde $\vec{p}_i = m_i \vec{v}_i$ je hybnost i–tého hmotného bodu, a nad středoškolský rámec také *zákon zachování momentu hybnosti* pro izolovanou soustavu hmotných bodů

$$\sum_{i=1}^{N} \vec{L}_i = \vec{L}_1 + \cdots + \vec{L}_N = \overrightarrow{Konst}\,,$$

kde $\vec{L}_i = \vec{r}_i \times \vec{p}_i$ je *moment hybnosti* i–tého hmotného bodu o polohovém vektoru $\vec{r}_i$. Pro moment hybnosti tělesa (soustavy hmotných bodů), které se otáčí kolem pevné osy úhlovou rychlostí $\vec{\omega}$, platí vztah

$$\vec{L} = J\vec{\omega}\,,$$

kde J je moment setrvačnosti tělesa vzhledem k ose otáčení.

Experiment 5: Zákon zachování hybnosti

Všeobecná poznámka: Zákon zachování hybnosti i zákon zachování momentu hybnosti je vždy demonstrován s odkazem na omezenou přesnost detekce.

Zákon zachování hybnosti pro dvoučásticový systém demonstrujeme na zařízení popsaném v Experimentu 3: při pružné i nepružné srážce dvou vozíčků se nemění rovnovážná poloha dráhy.

Jiný experiment spočívá v porovnání změny pohybového stavu vozíčku ve dvou případech: v prvním je vozíček reaktivní silou volně tryskajících plynů urychlován, ve druhém jsou expandující plyny zachyceny v nádobě spojené s vozíčkem a ke změně jeho pohybového stavu proto nedojde. ♢

Experiment 6: Zákon zachování momentu hybnosti

Zákon zachování momentu hybnosti lze demonstrovat sledováním chování setrvačníků nebo systémů s měnitelným momentem setrvačnosti. ♢